

Qafqaz Albanıyasının memarlıq abidələrini tədqiq etmiş alimlər bu abidələrin bir çox xarakterik xüsusiyyətlərinə görə erməni dini-memarlıq abidələrindən fərqləndiyini bildirirlər. Xristianlıq dövrü alban abidələrinin ermənilər tərəfindən mənimlənməsi üçün münbit şəraiti Rusiya imperiyasının Alban həvari kilsəsinin erməni-qriqorian kilsəsinə tabe etdirilməsi haqqında 1836-cı il əsasnaməsi yaratmışdır. Lakin tarixin həqiqət müstəvisi göstərir: Alban abidələri Azərbaycanın milli-mədəni irsinin tərkib hissəsidir və erməni saxtakarlığı bu gerçəkliyi inkar edə bilməz.

Azərbaycan tarixinin qədim dövr və erkən orta əsrlər mədəniyyətinin daşıyıcısı Alban həvari kilsəsi Qafqazın ən qədim dini abidələrindəndir. Eramızın I əsrində Fələstin torpaqlarında yaranmış səmavi dinlərdən olan xristianlığı Azərbaycanın qədim dövrlərindən olan Qafqaz Albanıyasında həvari Faddeyin şagirdi apostol Yelisey eramızın 56-57-ci illərdə yaymışdır. Yeliseyin fəaliyyəti barədə Alban tarixçisi M.Kalankatlı yazmışdır: "Yelisey Yerusəlimdən İrana gəldi. Ermənistan (Fəratətrafi bölgədə yerləşən Arşakilər Ərməniyyəsi-red.) ötüb maskutlara baş çəkdi və Çolada (Dərbənd keçidindən cənuba doğru, təxminən Beşbarmaq dağınadək Xəzər sahili zolağı əhatə edən ərazi-red.) öz moizələrinə başladı. Buradan da Uti vilayətinə keçdi. Yelisey Gisə (Kiş-red.) gəldi, burada kilsənin əsasını qoydu". Beləliklə, M. Kalankatlı belə bir həqiqəti göstərir ki, Alban həvari kilsəsi Qafqazın ən qədim kilsəsidir.

Bu fikri VI əsrdə yaşamış erməni katolikosu Avraam da təsdiqləyir. O, albanlara yazdığı məktubunda göstərdi: "Müqəddəs Yelisey Albanıyada xristianlığı Ermənistan qabaq təbliğ etmiş və Albaniyada, daha dəqiq Kiş kəndində Ermənistan qabaq kilsə tikdirmişdir". Bu reallıq belə bir həqiqəti göstərir ki, bu sosial - mədəni qat erkən orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan multikultural mühitinə daxil olmuşdur. Belə ki, eramızın I-II əsrlərdən başlayaraq, Alban kilsələri Azərbaycan torpaqlarını sıx şəbəkə ilə örtmüş, Qarabağda, Şəkiddə, Qax-Balakəndə Alban xristian abidələri inşa edilmişdir. Zəngəzurda, İrəvan məkanında da vənglər, kilsələr, monastirlər salınmışdır. Bunlardan Karibasar mahalında Üçkilse, Göy Mələklər məbədi, Göyçə mahalında Sivəng, Zəngəzur mahalında Tatev, Talin mahalında Uzunlar, Vedibasar mahalında Aselişad//Xorvirab, Qırxbulaq mahalında Avan, Putqni, Əştərək bölgəsində Pirəgən, Qırmızıvəng, Qarqavəng xristian abidələri Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin təkrarəldilməz nümunələrini təşkil etmişdir.

IV əsrin birinci otuzilliyində Qafqaz Albanıyasının hökmdarı II Urnayr ölkədə xristianlığı dövlət dini elan etmiş, Alban həvari kilsəsi həvari qanunları ilə fəaliyyət göstərmişdir. Alban həvari kilsəsinin ilk iqamətgahı Çolada, sonra Qəbələ, V əsrin ikinci yarısından isə Bərdədə (Partav) olmuşdur. V əsrin əvvəllərindən etibarən xristian dünyasında yaranmış yeni təlimlər xristian kilsəsinin bir sıra məzhəblərə bölmüşdür. V əsrin sonuna qədər xalkidonçuluq (Diofizitlik və ya pravoslavlıq – xristianlığın istiqamətlərindən biri olub, IV əsrdə meydana gəlmişdir. Diofizitlərə görə, İsa peyğəmbər ikili "təbiətə" malikdir: ilahi və insani. Tanrının üçlük əsasını qəbul edir: Tanrı–Ata, Tanrı–Oğul (İsa peyğəmbər) və Tanrı – Müqəddəs Ruh) mövqeyindən

çıxış edən Alban həvari kilsəsi Sasani şahənşahlarının bölgədə apardığı konfessional siyasət ilə uyğunlaşmaq məcburiyyətini qarşısında qaldığından diofizitlikdən uzaqlaşmış, bir əsrdən çox məzhəblərarası mübarizə aparmış, VII əsrin sonlarında bölgədə yaranmış sosial-siyasi şərait onu monofizitliyə keçirmişdir. (Monofizitlik – V əsrdə yaranmışdır. Yunanca mono – "bir", fizio- "təbiət"

Tarix həqiqət müstəvisində: Alban həvari kilsəsi

Erməni saxtakarlarına cavab

deməkdir. İsa peyğəmbərin tək "təbiətini" – ilahiliyini qəbul edir və bununla da diofizitlərdən fərqlənir).

VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafətinin hökmranlığından qurtulmaq yolunu Bizans imperiyasında gören Alban həvari kilsəsi yenidən diofizitliyə qayıtmaq istəmiş, lakin erməni-qriqorian kilsəsinin məkri ilə üzleşmişdir. Belə ki, erkən orta əsrlərdən etibarən pərakəndəlik təleyini yaşayan ermənilər geniş bir məkana – İkiçayarasından Şərqi Anadoluya, Qars yaylasına, oradan Aralıq dənizi bölgəsinə – Kilikiyaya yayılmış, özlərinə yeni torpaqlar axtarmışlar. "Vətən" axtarışı zamanı pərakəndə erməniləri öz ətrafında toplayan erməni-qroqorian kilsəsi Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin qatlarından olan xristian abidələrinə mərhələlərlə iddialar bildirməyə başlamışdır. Bu monofizit kilsə belə bir həqiqəti unutmğa çalışmışdır ki,

Partıyalı Qriqor tərəfindən yaradılmış erməni-qroqorian kilsəsi Aştişat kəndində, Fərat çayının qollarından olan Arasani çayının sahilində, Taron vilayətində (Muş – red.), Kiçik Asiyanın şərqi hissəsində inşa edilmiş və bu kilsənin Qafqaz meqaregionuna, o cümlədən Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə heç bir aidiyyəti olmamışdır.

Real Tarixi yalanlar müstəvisində quran və öz pərakəndə dini icması üçün "vətən" axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi Ərəb xilafətinin konfessional siyasətinin (xristianlığın pravoslav təlimini təqib edən-red.) konturlarını öz maraqları ilə uzlaşdırmağı əsas götürür və katolikos İlya 704-cü ildə Alban həvari kilsəsində baş verən proseslər haqda xəlifə Əbd-əl-Malikh məktub yazır. Məktubunda katolikos İlya Alban katolikosu Nerses Bakuru

ortalyanda, avtokefallığını bərpə edir, Gəncəsər Monastırı Alban həvari kilsəsinin iqamətgahına çevrilir. Məbəəd mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi, Alban Xaçın hakimlərindən olan knyaz Həsən Cəlalın əmri ilə 1216–1238-ci illərdə inşa edilir (Həsən Cəlal mehranilərən olan Qriqor Hammamın nəslindəndir, 1261-ci ildə Hülakü xanın dövründə monqollar tərəfindən öldürülmüşdür). Gəncəsər (Qanzefallı) monastırı hazırda Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndində, Xaçınçayın sol sahilində yerləşən orta əsr Alban memarlığının incisidir. Lakin erməni məkri Alban həvari kilsəsinin izləməkdə davam edirdi. Belə ki, orta əsrlərdən etibarən Alban həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə və daha sonra isə bu irsi öz qoynunda qoruyan Azərbaycan

sını Azərbaycanın tarixi torpağı olan İrəvan məkanında yerləşdirməyə başlamışdır. Üçkilsedə öz iqamətgahını yerləşdirən erməni-qriqorian kilsəsi katolikosluğun bu torpaqlara kilsənin hüququnu və gələcəkdə Azərbaycanın tarixi torpaqlarına iddialarını əsaslandırmaq üçün 1443-cü ildən başlayaraq yerləşdiyi Üçkilse kəndini müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alıb monastırın tərkibinə qatmışdı ki, vətənsiz, torpaqsız ermənilər üçün uydurduğu "erməni məsələsi"ni – "böyük Ermənistan" əfsanəsini gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarında reallaşdırma bilməsi üçün bir əsasa malik olsun. Bu işdə 1461-ci ilə qədər erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu olan Qriqor xüsusi fəallığı ilə seçilmişdir, O, Maku-lu Səid bəydən 8040 dinara Üçkilse kəndinin alınmamış torpaqlarını

imperiyası ermənilərin pravoslav olduqlarına inandığından "erməni kartına" üstünlük verir. Bu məsələyə 1907-ci ildə Müqəddəs sinoda təqdim etdiyi arayışında Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkel toxunaraq, bildirdi ki, Rusiyanın erməni uydurmalarına qarşı xeyrixah münasibəti bu köçəri etnos üçün bir sıra güzəştlərə gətirib çıxardı və öz növbəsində sonralar "erməni katolikoslarının gələcək kələkləri üçün presedent yaratdı, 1836-cı il qanunu da onlara (erməni-qriqorian kilsəsinə-red.) öz dindarları üçün müstəsna vəziyyətin yaradılmasını tənzimlədi".

İmperator I Nikolay 11 mart 1836-cı il tarixli fərmanı imzaladıqdan sonra Rusiya Senatı 10 aprel 1836-cı il əsasnaməsini qəbul edir və Alban həvari kilsəsinin maddi-mədəni irsinə nəzarət erməni-qriqorian kilsəsinin ixtiyarına keçir. Bu akt erməni millətçilərinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı əsassız iddialar qaldırmaları üçün münbit bir zəmin yaradır.

Eyni zamanda, erməni-qriqorian kilsəsi Rusiya hakim dairələrinin icazəsi ilə 1909–1910-cu illərdə Alban həvari kilsəsinin arxivlərini məhv edərək Azərbaycanın tarixi irsinə və xalqımızın tarixi yaddaşına böyük zərbə vura bilməsi və öz məkri siyasətini reallaşdırmaq üçün aktiv fəaliyyətə keçmişdi. Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddiası ilə çıxış etməyi qarşıya məqsəd qoyan erməni-qriqorian kilsəsi erməni millətçi partiyalarla tandemdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarına əsassız iddialar irəli sürmüş, qondarma "Dağlıq Qarabağ" problemini uydurmuş, aparılan məkri siyasət nəticəsində ermənilik İrəvan məkanını ələ keçirə bilmişdir.

Lakin tarix həqiqət axtarışında-dır və reallıq göstərir ki, pərakəndə ermənilər Qafqazda qeyri-köklü – allohton əhalidir. Bu həqiqəti onların dili, antropoloji xüsusiyyətləri təsdiq edir. Eyni zamanda, belə bir həqiqəti də unutmmaq olmaz ki, orta əsrlərdən başlayaraq pərakəndə erməniləri öz ətrafında birləşdirən erməni-qriqorian kilsəsinin də Qafqaza heç bir aidiyyəti yoxdur, çünki bu kilsə Fərat çayının qollarından olan Arasani çayının sahilində, Muş vilayətində salınıb. Bu reallıq belə bir gerçəkliyi təsdiq edir ki, tarix həqiqət müstəvisi üzərində yaranıb və erməniliyin uydurduğu əfsanələr "sabun köpüyüdür".

Həcər VERDİYEVA, tarix üzrə elmlər doktoru

torpaqlarına o cümlədən İrəvan məkanına əsassız iddiaları üçün zəmin yaratmaq məqsədilə erməni-qriqorian kilsəsi orta əsrlərdən etibarən Azərbaycanın köklü əhalisi – azərbaycanlılardan torpaq almağa başlamışdır.

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və sonradan Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən sui-istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi erkən orta əsrlərdən etibarən pərakəndəlik həyatını yaşayan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan məkanında məskunlaşması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərir və XV əsrdən başlayaraq Azərbaycanın köklü əhalisi – azərbaycanlılardan İrəvan məkanının torpaqlarını alqı-satqı yolu ilə ələ keçirməyə başlayır. Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədləri göstərir ki, 1441-ci ildə öz iqamətgahını Sisdən Üçkilseyə köçürən erməni-qriqorian kilsəsi bu prosesə öncədən başlamış, hələ 1431-ci ildə katolikos Makulu Qriqor Azərbaycanın iri torpaq mülkiyyətçisi Əmir Rüstəmdən İrəvan məkanının 7 kəndini – Üçkilse monastırının yerləşdiyi Vağarşapat, Əştərək, Ərəb xilafətinin hökmranlığı bölgədə zəiflədiyi dövrdə, IX əsrin sonlarından etibarən, Alban həvari kilsəsi Bərdə iclasının qərarına təbəzizlik göstərir. X əsrin ortalarından etibarən Alban həvari kilsəsi diofizitliyə keçir və bu, 17 il davam edir.

X əsrin ikinci yarısında yenidən monofizitliyə qayıdan Alban həvari kilsəsi Alban Xaçın knyazlığının yüksəliş dövründə, XIII əsrin

da satın almışdır. Həmin vaxtdan erməni-qriqorian kilsəsinin katolikoslarının Üçkilse monastırı ətrafındakı türk torpaqlarını, kəndlərini pulla alıb monastırın tərkibinə qatması bir ənənəyə çevrilmişdir. Göstərilən dəlillər belə bir həqiqəti göstərir ki, 1441-ci ildə Sisdən - Kilikiya torpaqlarından Üçkilseyə İrəvan (Çuxursəəd) məkanına köçürülən erməni-qriqorian kilsəsinə nə bir kənd, nə də bir torpaq sahəsi məxsus olmuşdur. Pərakəndə ermənilər üçün yeni torpaqlar axtarışında olan erməni-qriqorian kilsəsi bu etnik elementin tarixi Azərbaycan torpaqlarında rişələrini atması üçün XV əsrin ortalarından etibarən məqsədyönlü fəaliyyətdə almağa başlamışdır.

Erməni katolikoslarının bu məkri siyasəti XVI əsrdə də davam edir və onun təhlükəliyini Çuxur-Səəd bəylərbəyi Rəvanqulu xan görür. 1519-cu ildə o, Səfəvi hökmdarı Şah İsmayla yazdığı məktubunda göstərdi ki, "son illər, Beynənahreyndən (İkiçayarasından –red.) Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa (Qafqaza), bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazışdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bənnə və dülgərliklə güzəran sürüb fərağət oturmaqdasna, tabeliyimdəki torpaqlarda yerəyışmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Üçkilse kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə mərəz qoyub. Katoli-